

به نام خدا

عنوان: فرامتن‌های تاریخی نمایشنامه‌های «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ» نوشته «محمد رضایی‌راد» بر اساس نظریه ترامنتیت «ژرار ژنت»

چکیده

این پژوهش خوانشی فرامتنی از سه نمایش‌نامه «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ» اثر محمد رضایی‌راد، با رویکرد تاریخی و بر اساس نظریه ترامنتیت «ژرار ژنت» ارائه می‌دهد. نظریه ترامنتیت شامل هرگونه ارتباط میان متون با یکدیگر است و این رویکرد در مطالعات نقد ادبی شیوه‌ای عملی برای درک بهتر لایه‌های مختلف متون و کشف ارتباطات متون با یکدیگر به حساب می‌آید. رضایی‌راد در آثار خود به ویژه در سه نمایش‌نامه «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ» به طرح مسائل تاریخی و فلسفی می‌پردازد که نشان‌دهنده تاثیرپذیری او از مکتب مارکسیسم و اندیشه‌های «والتر بنیامین» است. فرامتن‌های مورد نظر در ۵ قالب فرمی پیرنگ، شخصیت‌پردازی، دستور صحنه، مضمون و دیالوگ حضور دارند و عمدتاً تحت تأثیر «پروژه پاساژها»، مقاله «در باب زبان» و «تزهایی درباره مفهوم تاریخ» بنیامین هستند. هدف رضایی‌راد از به‌کارگیری این فرامتن‌های تاریخی با انگیزه‌های مارکسیستی نظیر دعوت مخاطب به زیست انقلابی و آگاهانه، بازخوانی تاریخی با جانبداری از ستم‌دیدگان، نقد دیدگاه پیشرفت‌گرا به تاریخ و تحقق نظریه «زیبایی‌شناسی شکست» همراه است. در نمایش‌نامه‌های او، تاریخ نه به‌عنوان مسیر خطی پیشرفت، بلکه به‌عنوان مجموعه‌ای از شکست‌ها و مقاومت‌ها به تصویر کشیده می‌شود. این پژوهش به چگونگی، راه‌های بروز و مقصود از به‌کارگیری ارجاع‌های تاریخی در نمایش‌نامه‌های مورد بحث پاسخ می‌دهد.

مقدمه

«محمد رضایی‌راد» جزء نمایشنامه‌نویسان و کارگردانان تجربه‌گرای نمایش ایران به حساب می‌آید زیرا استفاده از تکنیک‌های نامرسومی نظیر تکنیک فاصله‌گذاری برشتی در آثارش، نمایشنامه‌های او را به متن‌هایی تبدیل کرده است که کمتر بر روی صحنه نمایش دیده می‌شود و اقدام به تجربه‌های نمایشی کمتر دیده شده از آثار او ایمازی بکر و تماشایی می‌سازد. تلاش رضایی‌راد برای یافتن ظرفیت‌هایی نو در عرصه درام‌نویسی فارسی، فضای تئاتری ایران را با فضای بصری نو و جدیدی مواجه کرده است. رضایی‌راد جزو کسانی قرار می‌گیرد که دل‌مشغولی‌شان به چالش کشیدن چارچوب‌های پیشین و نظم حاکم بر دنیای تئاتر ایران بوده است. او از جمله هنرمندانی است که در آثار خود به ویژه نمایش‌نامه‌های «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ»، به تحلیل مفاهیم تاریخی و فلسفی پرداخته است.

یکی از پرسش‌های بنیادین در مطالعات ادبی و فلسفی، ارتباط میان تاریخ و ادبیات است. این ارتباط از زمان‌های گذشته تاکنون همواره مورد توجه محققان و نظریه‌پردازان مختلف بوده است. به ویژه در قرن بیستم، نظریه‌پردازانی نظیر «کارل مارکس» و «والتر بنیامین» تلاش کرده‌اند تا از دیدگاهی تاریخی-فلسفی به بررسی و تحلیل متون ادبی بپردازند و نقش این متون را در انعکاس و نقد شرایط تاریخی و اجتماعی مورد بررسی قرار دهند. «والتر بنیامین»، در مجموعه آثار خود، از جمله «تزهایی درباره مفهوم تاریخ»،^۱ به نقد مفهوم تاریخ پیشرفت‌گرا پرداخته و به جای آن، تاریخ را به مثابه مجموعه‌ای از شکست‌ها و رنج‌های فرودستان مطرح کرده است. او بر این باور است که

تاریخ به روایت پیروزمندان و فاتحان نوشته می‌شود، در حالی که داستان واقعی در لایه‌های پنهان و خاموش تاریخ وجود دارد؛ تاریخ ستمدیدگان و شکست‌خوردگان.

مسئله اصلی در این پژوهش، بررسی چگونگی بازتاب فرامتن‌های تاریخی در نمایش‌نامه‌های «محمد رضایی‌راد» و تحلیل این فرامتن‌ها بر اساس نظریه ترامنتیت «ژرار ژنت» است. این پژوهش به دنبال آن است تا دریابد که چگونه فرامتن‌های تاریخی نظیر پروژه پاساژها^۱ و تزهایی درباره مفهوم تاریخ بنیامین در این آثار جای گرفته‌اند و چگونه رضایی‌راد از این فرامتن‌ها به منظور نقد تاریخ‌نگاری پیشرفت‌گرا^۲ و مرسوم استفاده کرده است. همچنین، پژوهش حاضر به تحلیل شیوه‌هایی می‌پردازد که این فرامتن‌های تاریخی در عناصر فرمی نظیر پیرنگ، شخصیت‌پردازی، دیالوگ و مضمون این آثار بازتاب یافته‌اند؛ در نهایت این پژوهش می‌کوشد تا با تحلیل فرامتن‌های تاریخی و نقد فلسفی-تاریخی موجود در آثار محمد رضایی‌راد، به فهم بهتری از نقش این نمایش‌نامه‌ها در نقد وضعیت کنونی جامعه و بازآفرینی دیدگاه‌های تاریخی مارکس و بنیامین دست یابد. هدف اصلی این است که نشان داده شود چگونه این فرامتن‌ها به عنوان ابزاری برای آگاهی‌بخشی و نقد پیشرفت‌گرایی تاریخی به کار گرفته شده‌اند. به تعبیر و بیان دیگر می‌توان گفت که پژوهش حاضر قصد دارد تا شیوه‌های کاربست اندیشه‌های فلسفی «کارل مارکس»^۳ و «والتر بنیامین»^۴ را در سه نمایش‌نامه «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ» بررسی کند. در این پژوهش آثار رضایی‌راد از منظر ترامنتیت به مثابه آثاری در ارتباط مداوم با متون دیگر در نظر گرفته می‌شوند. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که محمد رضایی‌راد چگونه اندیشه‌های فلسفی و نقد تاریخی را در قالب‌های هنری و نمایشی به شکلی نو بازتولید می‌کند؟

مطالعات نقد ادبی و ادبیات تطبیقی به عنوان حوزه‌ای گسترده و چندوجهی، یکی از مهمترین عرصه‌های پژوهشی در دنیای ادبیات است. این حوزه مفاهیم و مسائل مختلفی را شامل می‌شود که توجه به روابط متون با یکدیگر،

یکی از موضوعات اصلی آن است. این روابط به ویژه در نظریه‌های بینامتنیت^۷ و ترامتنیت^۸ مورد توجه قرار گرفته است. «ژرار ژنت»، یکی از نظریه‌پردازان برجسته در این زمینه، با طرح نظریه ترامتنیت و طبقه‌بندی دقیق انواع روابط میان متون، به درک بهتر لایه‌های مختلف معنایی متون کمک شایانی کرده است. این نظریه به پژوهشگران این امکان را می‌دهد که از رویکردی ساختاری و سازمان‌یافته برای تحلیل ارتباطات متنی بهره بگیرند و ارتباطات پنهان و آشکار میان متون را کشف کنند.

ژنت در نظریه ترامتنیت خود پنج نوع اصلی از روابط میان متون را تعریف می‌کند: بینامتنیت، سرمتنیت^۹، فرامتنیت، بیش‌متنیت^{۱۰} و پیرامتنیت^{۱۱}. هر کدام از این روابط نمایانگر یک شیوه خاص از تعامل میان متون است: از ارتباط مستقیم میان یک متن با متن دیگر تا تأثیرات غیرمستقیم و تفسیرهای ادبی. فرامتنیت، یکی از مهم‌ترین شاخه‌های این نظریه است که به روابط تفسیری و تأویلی میان متون می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه یک متن می‌تواند با ارائه تفسیری نو از متون پیشین، معنا و مفاهیم جدیدی خلق کند. این رویکرد در مطالعات نقد ادبی، ابزار قدرتمندی برای بررسی متون تاریخی و فلسفی فراهم می‌کند و امکان کشف روابط پنهان میان متن‌های مختلف را به وجود می‌آورد.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. این رویکرد به پژوهشگر امکان می‌دهد که ضمن بررسی منظم و دقیق متون، آن‌ها را تحلیل کرده و به نتایجی مستند دست یابد. هدف این پژوهش، تحلیل فرامتن‌های تاریخی موجود در نمایش‌نامه‌های «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ» نوشته محمد رضایی‌راد است. این تحلیل‌ها بر اساس نظریه ترامتنیت «ژرار ژنت» و با تأکید بر فرامتن‌های تاریخی مارکسیستی و بنیامینی انجام

می‌شود. انتخاب این رویکرد، به دلیل ارتباط نزدیک بین محتوای تاریخی-فلسفی آثار رضایی‌راد و ساختارهای فرامتنی مورد بررسی است.

همچنین در این پژوهش، از روش کتابخانه‌ای برای جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات استفاده شده است. با مراجعه به منابع اصلی و پژوهش‌های پیشین، به ویژه نظریات «والتر بنیامین» و «کارل مارکس»، تلاش شده است تا تحلیل‌های دقیق و مستند ارائه شود. همچنین از منابع نظری معاصر نظیر مطالعات ترامتنت «ژرار ژنت» و دیگر نظریه‌پردازان ادبیات تطبیقی استفاده شده است. هدف این تحقیق، بررسی چگونگی بازتاب ایده‌های فلسفی مارکسیستی و بنیامینی در نمایش‌نامه‌های مورد بررسی است و تلاش شده است تا این ایده‌ها به‌طور دقیق تحلیل و تفسیر شوند.

این پژوهش در راستای تحلیل محتوای فلسفی و تاریخی آثار نمایشی رضایی‌راد، ابتدا به بررسی مفهوم ترامتنت در نظریه ژرار ژنت پرداخته و سپس با استفاده از این چارچوب نظری، به تحلیل فرامتن‌های تاریخی در نمایش‌نامه‌های «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ» می‌پردازد. به همین دلیل، روش توصیفی-تحلیلی در این پژوهش به عنوان روشی مناسب انتخاب شده است که ضمن تبیین نظریه‌ها و مفاهیم پایه‌ای، امکان تحلیل دقیق و مستند داده‌ها را نیز فراهم می‌کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی پیرامون آثار نمایشی محمد رضایی‌راد و دیدگاه‌های فلسفی و تاریخی او انجام شده است که می‌توان آن‌ها را به دو دسته کلی تقسیم کرد: الف) پژوهش‌هایی که به بررسی نگرش‌های فلسفی در نمایش‌نامه‌های رضایی‌راد پرداخته‌اند؛ ب) پژوهش‌هایی که تکنیک‌ها و فرم‌های نمایشی او را مورد تحلیل قرار داده‌اند.

الف) نگرش‌های فلسفی در نمایش‌نامه‌های رضایی‌راد: این دسته از پژوهش‌ها به تحلیل و بررسی دیدگاه‌های فلسفی متأثر از مکاتب مختلف، به‌ویژه نئومارکسیسم و اندیشه‌های «والتر بنیامین» در آثار رضایی‌راد می‌پردازند.

برای مثال ناظر (۱۴۰۱) در پژوهش خود به پدیدارشناسی مفهوم حضور و غیاب در نمایش نامه «فعل» پرداخته و این دوگانگی را در ساختار و محتوای اثر مورد بررسی قرار داده است. پژوهش دیگری که توسط مختاباد و رویین (۱۳۹۴) انجام شده است، با تمرکز بر پدیدارشناسی مکان در نمایش نامه «گزارش خواب» و با بهره‌گیری از آراء «گاستون باشلار»^{۱۲} فضای نمایشی و مکان را به‌عنوان یک ساختار معنایی تحلیل کرده است. پژوهش دیگری نیز توسط فربخش (۱۳۹۶) به بررسی زمان روایی در دو نمایش نامه «گزارش خواب» و «خواب در فنان خالی» با استفاده از نظریات «ژرار ژنت» پرداخته و چگونگی استفاده از زمان در ساختار دراماتیک این آثار را تحلیل کرده است.

ب) تکنیک‌ها و فرم‌های نمایشی در آثار رضایی‌راد: در این دسته از پژوهش‌ها، تکنیک‌های روایی و فرم‌های اجرایی در آثار نمایشی رضایی‌راد مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه، صبور (۱۳۹۸) در پژوهشی با تمرکز بر نمایش‌نامه‌های «محمد چرمشیر» و «محمد رضایی‌راد»، جایگاه نقطه اوج در ساختار درام را تحلیل کرده است. این مطالعه نشان می‌دهد که در آثار رضایی‌راد، نقطه اوج در میانه نمایش نامه رخ می‌دهد و از پایان نمایش نامه جداست، که این مسئله باعث پیچیدگی در روایت می‌شود. خان‌محمدی زنوز (۱۳۹۶) نیز در پژوهش خود به پدیدارشناسی کنش نمایشی در آثار رضایی‌راد پرداخته و نشان داده که چگونه این کنش‌های نمایشی بر هم‌کنش ساختارهای دراماتیک اثر می‌گذارند و روایت را به پیش می‌برند. از سوی دیگر، رضایی (۱۴۰۲) با بررسی تکنیک فاصله‌گذاری در نمایش نامه «فعل»، چگونگی استفاده از این تکنیک را برای تفرق اندیشه مخاطب و تمرکز بر اندیشه سیاسی-فلسفی نمایش نامه تحلیل کرده است.

نتیجه بررسی پژوهش‌های پیشین پیرامون آثار رضایی‌راد نشان می‌دهد که آثار او از دو جنبه فلسفی و تکنیکی سوژه مناسبی برای تحقیق و پژوهش به حساب می‌آید. آثار او نه تنها در حوزه محتوای فلسفی عمیق هستند،

بلکه از نظر تکنیک‌های روایی و فرم‌های نمایشی نیز پیچیدگی‌های زیادی دارند که آن‌ها را به موضوعی جذاب برای نقد ادبی و تحلیل تأثیر تبدیل می‌کند؛ با این حال این پژوهش قصد دارد به طور خاص بر فرامتن‌های تاریخی در آثار رضایی‌راد و ارتباط آن‌ها با فلسفه تاریخ مارکسیستی و نظریات «والتر بنیامین» تمرکز کند، که پیشتر در پژوهش‌های موجود کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

چارچوب مفهومی

چارچوب مفهومی این پژوهش بر محور دو مفهوم کلیدی «فرامتنیت» و «فلسفه تاریخ» بنا شده است که هر کدام نقش مهمی در تحلیل آثار «محمد رضایی‌راد» ایفا می‌کنند. نخستین مفهوم مهم، فرامتنیت است که «ژرژ ژنت» در نظریه ترامتنیت آن را به عنوان یکی از انواع رابطه‌های متنی معرفی می‌کند. فرامتنیت بر مبنای رابطه تفسیر و نقد میان متون استوار است و به این معنا است که چگونه یک متن می‌تواند از طریق تفسیر و نقد متن دیگری، معنای جدیدی به آن ببخشد. «فرامتنیت بر اساس روابط تفسیری و تأویلی متون بنا شده است» (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۹۲). «این رابطه موجب پیوند یک متن با متون دیگر می‌شود، بدون اینکه از آن نقل کند یا نامی ببرد» (Genette, 1997: 3). روابط فرامتنی به منظور تایید، نفی، نقد و یا تشریح یک متن به کار بسته می‌شوند، در میان همه این کاربردها آن فرامتنی بهتر و مستدل‌تر است که با استفاده از رویکرد انتقادی، متن پیشین را مورد سنجش قرار دهد و معنی جدیدی خلق کند. تفسیرهایی که نویسنده متن دوم از متن اول ارائه می‌دهد داده جدیدی است که می‌سازد و با توجه به نوع رویکرد نویسنده سرنوشت متن تعیین می‌شود. «فرامتن‌های آثار بر اساس نوع ماهیت در دو دسته فرامتن‌های گسسته و پیوسته قرار می‌گیرند: الف) فرامتن‌های گسسته: اظهار نظرهایی تاییدی یا انکاری درباره داستان که جنبه نقادانه می‌یابد و به طور مجزا از متن ارائه می‌شود. ب) فرامتن‌های پیوسته:

تأویل‌هایی که در آغاز، میانه یا پایان روایت‌ها آمده است و جنبه شرح و تفسیر دارد» (روضاتیان و گرامی، ۱۳۹۷: ۳۰). این مفهوم به ویژه در بررسی آثار نمایشی رضایی‌راد که از متون فلسفی و تاریخی بهره می‌برد، اهمیت دارد. رضایی‌راد در نمایش‌نامه‌های خود، از جمله «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ»، از فرامتن‌های تاریخی نظیر ایده‌های مارکس و بنیامین استفاده کرده و آن‌ها را در قالب‌های نمایشی بازتولید کرده است. هدف او از این کار، نقد تاریخ‌نگاری مرسوم و تأکید بر اهمیت رهایی و آگاهی انقلابی است.

مفهوم بعدی که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است، «فلسفه تاریخ» است. فلسفه تاریخ در اینجا به معنای بررسی اصول و نظریه‌هایی است که در تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی به کار می‌روند. فلسفه تاریخ بنیامین در سه مؤلفه تاریخ، الهیات و زبان تکوین می‌یابد. بنیامین اگرچه تحت تأثیر مارکس است اما به برخی از رویکردهای مارکس و مارکسیستی نیز انتقاد دارد و راه حل‌های الهیاتی را به جای شیوه‌های ماتریالیسم تاریخی مطرح می‌کند. «فلسفه تاریخ بنیامین را می‌توان متشکل از سه منشأ مختلف رمانتیسیسم آلمان، مسیحا (موعودگرایی یهودی) و مارکسیسم دانست» (Löwy, 2005:4). «البته تفکر فلسفه تاریخ درباره وی می‌تواند همراه کننده باشد؛ چراکه اولاً تفکر وی شامل اجزاء پراکنده‌ای است و ثانیاً باور به تکامل تاریخی در مسیر ترقی و پیشرفت در اندیشه وی دیده نمی‌شود» (نصیری حامد، ۱۴۰۰: ۲۹۴). «والتر بنیامین» یکی از مهم‌ترین فیلسوفانی است که دیدگاه‌های او در زمینه فلسفه تاریخ تأثیر زیادی بر آثار رضایی‌راد داشته است. مسأله‌ی اول درباره فلسفه تاریخ بنیامین این است که بنیامین سیر خطی تاریخ را نمی‌پذیرد و در روایت کلیشه‌ای از تاریخ به مطرودان و حذف‌شدگان توجه دارد. دیدگاه او به این سو اشاره دارد که روایت پیشرفت با ظلم و ستم عجین شده است و به همین جهت وی منتقد سیر خطی تاریخ و انگاره پیشرفت است. رضایی‌راد در آثار خود از این ایده استفاده می‌کند تا تاریخی را روایت کند که از دیدگاه پیشرفت‌گرا فاصله گرفته و بر تجربه شکست و رنج تمرکز می‌کند.

بنیامین در تزه‌های خود درباره مفهوم تاریخ، نقدی بنیادین بر انگاره پیشرفت خطی و تاریخی ارائه می‌دهد و معتقد است که تاریخ نه به عنوان مسیری رو به جلو، بلکه به عنوان مجموعه‌ای از شکست‌ها و رنج‌های ستم‌دیدگان باید درک شود. مسأله دوم درباره فلسفه تاریخ بنیامین رستگاری و زمینه الهیاتی آن در تاریخ است. نقش ویژه بنیامین در بازخوانی آراء مارکس این بود که ماتریالیسم تاریخی مارکس را به الهیات مسیحی-یهودی پیوند زد. رهایی و رستگاری طبقه پرولتاریا، ستم‌دیدگان و حذف‌شدگان از تاریخ برای «والتر بنیامین» دغدغه‌ای مهم به شمار می‌رفت و او قصد داشت در مقام یک مورخ و فیلسوف تاریخ با نقد رویکردهای نظری موجود مانند تاریخی‌گرایی، فضا را برای رهایی و رستگاری پرولتاریا و ستم‌دیدگان فراهم کند. مسأله سوم درباره فلسفه تاریخ بنیامین نگرش او به مقوله زبان است. توجه بنیامین به لحظه اکنون است و او رهایی را به جرعه تشبیه می‌کند. ذکر این نکته ضروری است که جرعه وجهی زبانی دارد و این وجه زبانی دارای زمینه‌ای الهیاتی نیز است. «تاکید بر ظهور گذشته به شکلی ناگهانی و غیر منتظره، دال بر وقوع معجزه‌ای در خلاف‌آمد شرایط فعلی است که نور امیدی در دل ناکامان تاریخ برمی‌افروزد. این امر مستلزم به‌کارگیری زبانی مبتنی بر تمثیل در قبال تاریخ است که با فراتر رفتن از دلالت معمول، گسستی در روند موجود ایجاد کند و بتواند وجهی از معانی را بازتاب دهد که تا پیش از این مغفول بوده است» (نصیری حامد، ۱۴۰۰: ۲۹۴). همانگونه که در رویکرد الهیاتی و مسیحایی به ایده ویرانی و تخریب در وضعیت جاری اشاره می‌شود، از نظرگاه بنیامین زبان نیز می‌تواند از ایده ویرانی بهره بگیرد و با استفاده از به‌کارگیری تکنیک‌هایی نظیر تمثیل یا به‌هم ریختن قواعد مرسوم، زبان نیز نقش تخریبی به خود بگیرد.

علاوه بر این، مارکسیسم به عنوان یکی از جریان‌های فکری که تأثیر بسزایی بر فلسفه تاریخ گذاشته است، در این پژوهش به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته است. دیدگاه مارکس درباره تاریخ به عنوان یک فرایند دیالکتیکی

که از طریق تضادهای طبقاتی پیش می‌رود، یکی از منابع اصلی الهام‌بخش برای رضایی‌راد بوده است. «مارکس همچنین به کمک «فردریک انگلس»^{۱۰}، زیربنای فلسفه خود را که بر مبنای ماتریالیسم دیالکتیک استوار شده، پی‌ریزی کرد و با تجزیه و تحلیل تاریخ از نظر فلسفه‌ی مادی یا ماتریالیسم تاریخی آن را تکمیل نمود. ماتریالیسم دیالکتیک درواقع تلاشی برای اثبات ماده از طریق منطق دیالکتیک است» (سلطانی، ۱۳۹۶: ۵۸). رضایی‌راد در نمایش‌نامه‌های خود، مفاهیم مارکسیستی نظیر پراکسیس^{۱۱} و رهایی را به صورت نمایشی به تصویر می‌کشد و با استفاده از این ایده‌ها، به نقد ساختارهای اجتماعی و سیاسی می‌پردازد. این دو مفهوم کلیدی، چارچوب نظری پژوهش را شکل می‌دهند و از طریق آن‌ها، تحلیل‌های فرامتنی و فلسفی بر روی آثار رضایی‌راد صورت می‌گیرد.

چارچوب نظری

یک متن با متن‌های دیگر به شکل‌های گوناگون ارتباط دارد و ردپای متن‌های مختلفی در هر متنی دیده می‌شود. بررسی ارتباط متون با یکدیگر و کشف زنجیره ارتباطی متون، دلمشغولی متفکرانی نظیر «ژولیا کریستوا»، «رولان بارت»، «مایکل ریفاتر» و «ژرار ژنت» بود. نظریه ترامنتیت «ژرار ژنت» یکی از مهم‌ترین نظریات در حوزه مطالعات نقد ادبی و ادبیات تطبیقی به شمار می‌آید. ژنت با گسترش نظریه بینامنتیت، مفهوم ترامنتیت را مطرح کرد که شامل هرگونه ارتباط و پیوند میان متون مختلف است. این نظریه به پژوهشگران اجازه می‌دهد تا به تحلیل و بررسی دقیق‌تر روابط پیچیده میان متون بپردازند و با کشف ارتباطات گوناگون، لایه‌های مختلف معنایی را روشن سازند. «او ترامنتیت را به پنج دسته تقسیم می‌کند که عبارتند از: ۱- بینامنتیت ۲- پیرامنتیت ۳- فرامنتیت ۴- سرمنتیت ۵- بیش‌منتیت» (نوروزی و علی‌بیگی سرهالی، ۱۳۹۳: ۱۱۴).

بینامتنیت به رابطه دو متن می‌پردازد و شیوه‌های تعامل متون با یکدیگر را مد نظر قرار می‌دهد. «بینامتنیت حضور بالفعل یک متن در متن دیگر است» (آلن، ۲۰۰۴: ۱۴۶). به عبارت دیگر می‌توان به صورت خلاصه بینامتنیت را بررسی روابط مستقیم و غیر مستقیم تک‌تک اعضا و نشانه‌های سازنده‌ی یک متن با متن دیگر دانست که بررسی و کشف این روابط به فهم و درک بهتر متن و در نتیجه به بهبود دریافت مخاطب از پیام و اثر هنری منجر می‌شود. بینامتنیت به حضور مستقیم یا غیرمستقیم یک متن در متن دیگر اشاره دارد. «بینامتنیت از نظر ژنت به سه دسته تقسیم می‌شود: ۱- بینامتنیت صریح ۲- بینامتنیت غیر صریح ۳- بینامتنیت ضمنی» (نوروزی و علی‌بیگی سرهالی، ۱۳۹۳: ۱۱۴). «بینامتنیت صریح بیانگر حضور آشکار یک متن در متن دیگر است؛ به عبارت روشن‌تر در این نوع بینامتنیت مؤلف متن دوم در نظر ندارد مرجع متن خود یعنی متن اول را پنهان کند» (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۸۸). «بینامتنیت غیرصریح بیانگر حضور پنهان یک متن در متن دیگر است؛ به عبارت دیگر این نوع بینامتنیت می‌کوشد تا مرجع بینامتن خود را پنهان کند و این پنهان‌کاری به دلیل ضرورت‌های ادبی نیست، بلکه دلایلی فرا ادبی دارد» (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۸۸). «بینامتنیت ضمنی یا تلمیحی اشاره به رابطه‌ای میان متون دارد که در آن «پنهان‌کاری مورد نظر نیست، اما حضور متن اول به صورت ضمنی و از طریق نشانه‌ها به مخاطب منتقل می‌گردد؛ در این نوع از بینامتنیت فقط گروهی که از مندرجات متن اول آگاه هستند متوجه بینامتنیت متن دوم می‌گردند. کنایات، اشارات و تلمیحات از مهم‌ترین اشکال بینامتنیت ضمنی یا تلویحی هستند.» (محسنی نیا، ۱۳۹۳: ۴۲۰).

فرامتنیت شکل ساختاری بینامتنیت است؛ یعنی چیزی بیشتر شبیه به آنچه بارت درباره بینامتنیت اندیشه می‌کرد تا آن رابطه‌ای که کریستوا برای بینامتنیت متصور بود. «فرامتنیت بر اساس روابط تفسیری و تأویلی متون بنا شده است» (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۹۲). «این رابطه موجب پیوند یک متن با متون دیگر می‌شود، بدون اینکه از آن نقل کند یا نامی ببرد» (Genette, 1997: 3). این نوع ارتباط به ویژه در بررسی آثار محمد رضایی‌راد اهمیت دارد؛

زیرا رضایی‌راد با استفاده از فرامتن‌های تاریخی و فلسفی، به نقد و تفسیر تاریخ و مفاهیم مارکسیستی و بنیامینی پرداخته است.

سرمنتیت به آن دسته از روابط بین متون اطلاق می‌شود که بین متون ویژگی‌های مشترک از جنس گونه‌ای و ژنریک ایجاد می‌کند و به واسطه آن‌ها می‌توان گستره‌ای از متون را با توجه به مؤلفه‌ها یا ویژگی‌های مشترک جز یک گروه دانست. «بنا به عقیده و باور ژرار ژنت «سرمنتیت» یکی از گونه‌های فرامنتیت است، اما در عین حال او اصطلاح «فرامنتیت» را در اطلاق به کلیه نمودهای مورد نظر وضع کرده است، چون او می‌خواهد این مفهوم را برای ترسیم روش‌ها و شیوه‌هایی به کار بگیرد که متون ادبی از طریق آن شیوه‌ها می‌توانند به صورتی نظام‌مند مورد فهم و تأویل قرار گیرند» (محسنی‌نیا، ۱۳۹۳: ۲۲).

«بیش‌منتیت نیز همانند بینامنتیت، رابطه میان دو متن ادبی یا هنری را بررسی می‌کند، اما این رابطه در بیش‌منتیت برخلاف بینامنتیت نه بر اساس هم‌حضور، که بر اساس هم‌گرفتگی بنا شده است؛ به عبارت دیگر در بیش‌منتیت تأثیر یک متن بر متن دیگر بررسی می‌شود و نه حضور آن. البته می‌توان تصور کرد که در هر حضور، تأثیر نیز وجود دارد و همچنین در هر تأثیری نیز حضور وجود دارد؛ اما در بیش‌منتیت، تأثیر گسترده‌تر و عمیق‌تری مورد توجه است، به عبارت روشن‌تر اگر در بینامنتیت اغلب حضور بخشی مورد توجه است، در بیش‌منتیت، تأثیر کلی و الهام‌بخشی کلی مورد نظر است» (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۹۵). رضایی‌راد با بهره‌گیری از مفاهیم مارکسیستی و دیدگاه‌های والتر بنیامین، از بیش‌منتیت برای بازخوانی تاریخ و نقد دیدگاه‌های پیشرفت‌گرایانه استفاده می‌کند. به ویژه در نمایش‌نامه «فرشته تاریخ»، او از این تکنیک بهره می‌گیرد تا نقدی مستقیم بر مفهوم تاریخ‌نگاری مرسوم و سیاست‌های توتالیترا ارائه دهد. «بیش‌منتیت به دو دسته تقسیم می‌شود:

۱- همان‌گونه (تقلید): این گونه از بیش‌متنیت بر پایه تقلید استوار شده است؛ در تقلید، نیت مؤلف بیش‌متن، حفظ متن نخست در وضعیت جدید است. نویسنده مطلبی را از نویسنده دیگر تقلید می‌کند که مفهوم و معنی متن اول را می‌رساند. در بیش‌متنیت، همان‌گونه بر اساس تقلید یا کپی‌برداری استوار شده است.

۲- تراگونه (تغییر): این گونه از بیش‌متنیت تقلید عین به عین را در نظر ندارد و با تغییری که می‌تواند اندک یا زیاد باشد، رابطه ارجاعی را برقرار می‌سازد. در تراگونه، بیش‌متنیت با تغییر و دگرگونی بیش‌متنیت ایجاد می‌شود و نویسندگان برای بیان برخی از مسائل، آثار و نوشته‌های دیگران را با تغییر و دگرگونی در اثر خود می‌آورند، بدون آنکه خللی در موضوع مورد بحث پیش‌آید (نوروزی و علی‌بیگی سرهالی، ۱۳۹۳: ۱۳۴-۱۳۲).

پیرامتنیت بر اساس توضیح ژنت نشانگر آن عناصری است که در آستانه متن قرار گرفته‌اند و دریافت یک متن از سوی خوانندگان را جهت‌دهی و کنترل می‌کنند. عناصری مانند مقدمه، تقدیرنویسی، شکر و سپاس، اهداء، فهرست مندرجات، تجدید مقدمه و... خود این آستانه از یک «درون‌متن» و یک «برون‌متن» تشکیل می‌شود» (محسنی‌نیا، ۱۳۹۳: ۴۲۰).

تحلیل نمایش‌نامه گزارش خواب

نمایش‌نامه «گزارش خواب» در سال ۱۳۸۳ نوشته شده و یکی از مهم‌ترین آثار رضایی‌راد است که به‌طور مستقیم به مفاهیم تاریخی و فلسفی می‌پردازد. این نمایش‌نامه داستان عتیقه‌فروشی به نام «ابراهیم صحافی» را روایت می‌کند که مغازه‌اش تبدیل به پناهگاهی برای انقلابیون و معترضین سیاسی شده است. شخصیت اصلی این نمایش‌نامه، «ابراهیم صحافی»، به عنوان نمادی از آگاهی تاریخی و سیاسی به تصویر کشیده شده است که هیچ‌گاه

نمی‌خواهد و همیشه بیدار است. بی‌خوابی او نماد آگاهی و اراده است که در تضاد با خواب تاریخی و ناآگاهی دیگران قرار دارد. این نمایش‌نامه با استفاده از عناصر فرامتنی و فلسفی، به نقد تاریخ‌نگاری مرسوم و ارائه تفسیری از تاریخ بر اساس ایده‌های مارکسیستی و بنیامینی می‌پردازد.

نمایش‌نامه «گزارش خواب» یکی از برجسته‌ترین آثار محمد رضایی‌راد است که به طور مستقیم به مفاهیم تاریخی و فلسفی می‌پردازد. این نمایش‌نامه به دلیل تمرکز بر مفهوم آگاهی تاریخی و نقد تاریخ‌نگاری پیشرفت‌گرا، جایگاه ویژه‌ای در تحلیل‌های تاریخی-فلسفی دارد. نمایش‌نامه «گزارش خواب» منطبق بر رویکرد اتخاذ شده یعنی نظریه ترامنتیت (ژرار ژنت) دارای ۱۰ فرامتن تاریخی است. این فرامتن‌ها در ۵ عنصر فرمی از جمله دستور صحنه، دیالوگ، شخصیت‌پردازی، پیرنگ و مضمون و از طریق مؤلفه‌های عتیقه‌فروشی، کنش اعلامیه‌خوانی، سن‌پترزبورگ، بی‌خوابی، شخصیت ناصری، کلکسیونر، پراکسیس، پرش زمانی، صنعتی‌شدن فرهنگ و سیاه‌پوشی در صدد بسط و نضج فلسفه تاریخ مارکسیستی به عنوان فرامتن تاریخی است. ۴ قسم از اقسام پنجگانه ترامنتیت در نظر ژنت این فرامتن‌ها را شامل می‌شوند. فرامتن‌های تاریخی موجود در این نمایش‌نامه زیرمجموعه بینامتنیت، بیش‌متنیت، سرمتنیت و فرامتنیت قرار می‌گیرند.

داستان «گزارش خواب» درباره یک عتیقه‌فروش به نام «ابراهیم صحافی» است که مغازه‌اش در دوره‌های تاریخی مختلف پناهگاه انقلابیون است. شخصیت اصلی، «ابراهیم»، ویژگی خاصی دارد: او هرگز نمی‌خوابد، که این ویژگی به عنوان نماد آگاهی تاریخی او مطرح می‌شود. بی‌خوابی او نمادی از بیداری و هشیاری دائمی نسبت به رویدادهای تاریخی است که با خواب و غفلت دیگران در تضاد است. این تمهید نمایشی، ریشه در دیدگاه مارکسیستی و بنیامینی درباره تاریخ و آگاهی دارد. «والتر بنیامین» (۱۹۵۷) در «تزهایی درباره مفهوم تاریخ» اشاره می‌کند که آگاهی تاریخی به معنای بیداری از توهم تاریخ خطی و پیشرفت‌گراست و به جای آن باید به لحظات

شکست و سرکوب در تاریخ توجه کرد. بنیامین (۱۳۹۸) در ششمین تر از «تزهایی درباره مفهوم تاریخ» متذکر می‌شود که بیان و ذکر تاریخ به معنای تایید آن نیست و ذکر و یادآوری آن برهه یا اتفاق تاریخی را زنده کردنِ اکنونی خاطره می‌خواند. «محمد رضایی‌راد» نیز قصد بازسازی فلسفه مارکسیستی را ندارد و با تغییراتِ عمدی در جزییات به دگرگونی آن اقدام می‌کند. رضایی‌راد در «گزارش خواب» از همین رویکرد استفاده می‌کند تا آگاهی تاریخی را به نمایش بگذارد.

عناصر نمایشی در «گزارش خواب» نیز به دقت برای تفسیر مفاهیم تاریخی به کار گرفته شده‌اند؛ برای مثال عتیقه‌های موجود در مغازه به عنوان نشانه‌های تاریخی مختلف عمل می‌کنند و هریک نمادی از لحظات مهم تاریخی هستند. این عناصر، مفاهیم «والتر بنیامین» درباره تکثیر مکانیکی هنر را بازتاب می‌دهند (ر.ک: بنیامین، ۱۹۳۵)؛ به این معنا که آثار هنری در عصر تکثیر مکانیکی، اصالت و یگانگی خود را از دست می‌دهند و به ابزاری برای نقد و بازنگری تاریخ تبدیل می‌شوند. رضایی‌راد با استفاده از عناصر صحنه، به شیوه‌ای نمادین تاریخ را به نقد می‌کشد و تماشاگر را به بازنگری در روایت‌های تاریخی مرسوم وادار می‌کند.

همچنین از منظر ساختاری، نمایش‌نامه «گزارش خواب» از تکنیک‌های فاصله‌گذاری برشتی^{۱۷} نیز استفاده می‌کند. فاصله‌گذاری برشتی که با هدف دور کردن تماشاگر از غرق شدن در جهان داستانی و توجه به مفاهیم فلسفی و سیاسی صورت می‌گیرد، در این نمایش‌نامه از طریق مونولوگ‌های مستقیم شخصیت‌ها و کشش اعلامیه‌خوانی‌ها خود را نشان می‌دهد. شخصیت «صحافی» بارها در طول نمایش به صورت مستقیم با تماشاگر صحبت می‌کند و از شرایط سیاسی و تاریخی جامعه انتقاد می‌کند. این رویکرد برشتی، علاوه بر ایجاد فاصله، تماشاگر را به فکر وادار می‌کند و امکان فهم عمیق‌تر مفاهیم تاریخی را فراهم می‌آورد.

«گزارش خواب» نمایشی از آگاهی تاریخی و نقد تاریخ‌نگاری پیشرفت‌گراست. رضایی‌راد با استفاده از تکنیک‌های نمایشی و مفاهیم فلسفی-تاریخی، به بررسی تاریخ از دیدگاهی مارکسیستی می‌پردازد و سعی دارد تا لحظات سرکوب و شکست را به تصویر بکشد. فرامتن‌های تاریخی موجود در این نمایش‌نامه به‌ویژه با تأکید بر فلسفه تاریخ والتر بنیامین و نقد مفهوم پیشرفت، به عنوان ابزاری برای نقد سیاسی و اجتماعی عمل می‌کنند.

تحلیل نمایش‌نامه فعل

نمایش‌نامه «فعل» در سال ۱۳۹۶ نوشته شده و داستان رابطه عاشقانه و پیچیده‌ای بین یک معلم و دانش‌آموزش در یک مدرسه دخترانه را روایت می‌کند. این نمایش‌نامه از نظر روایی پیچیده است و با استفاده از روایت غیرخطی و تغییرات زمانی، ساختار دراماتیک ویژه‌ای را خلق می‌کند. رضایی‌راد در این اثر به تحلیل مفهوم «پراکسیس» و کنش آزادانه انسان می‌پردازد. شخصیت اصلی این نمایش‌نامه، «فرهاد کاتب»، با تأکید بر مفهوم فعلیت و کنش آزادانه، به نقد ساختارهای اجتماعی و آموزشی می‌پردازد و با استفاده از ایده‌های مارکسیستی، به بسط مفاهیم انقلابی و فلسفی می‌پردازد.

نمایش‌نامه «فعل» منطبق بر رویکرد اتخاذ شده یعنی نظریه ترامتیت «ژرار ژنت» دارای ۸ فرامتن تاریخی است. این فرامتن‌ها در ۴ عنصر فرمی از جمله پیرنگ، مضمون، دیالوگ و شخصیت‌پردازی و از طریق مؤلفه‌های زمان نمایشی غیرخطی، مفهوم چستی زبان، پرش‌های مکانی و زمانی، آشفتگی در ترتیب چینش صحنه‌ها، پراکسیس، ایده انقلاب و شخصیت گل‌خانم در صدد بسط و نضج فلسفه تاریخ مارکسیستی به عنوان فرامتن تاریخی است. از اقسام پنجگانه ترامتیت در نظر «ژرار ژنت»، ۴ مورد بیش‌متنیت، بینامتنیت، سرمتنیت و فرامتنیت در این نمایش‌نامه حضور دارند.

نمایش‌نامه «فعل» یکی از آثار پیچیده و روایی رضایی‌راد است که به بررسی مفاهیمی همچون کنش آزادانه و اراده انسان در مقابل ساختارهای اجتماعی و سیاسی می‌پردازد. این نمایش‌نامه به دلیل استفاده از تکنیک‌های روایی غیرخطی و بازی‌های زمانی، فضایی پیچیده و در عین حال انتقادی ایجاد می‌کند که به نقد ساختارهای موجود می‌پردازد. داستان این نمایش‌نامه درباره حضور «فرهاد کاتب»، معلمی آقا در مدرسه‌ای دخترانه است؛ همچنین رابطه‌ی عاشقانه و پیچیده او با یکی از دانش‌آموزانش به نام «لیلا» روند اصلی درام را شکل می‌دهد. متن این داستان در سطح ظاهری یک ماجرای عاشقانه است، اما در لایه‌های عمیق‌تر و زیرمتن نمایش‌نامه به تحلیل مفاهیمی همچون اراده و فعلیت می‌پردازد. فرهاد کاتب، شخصیت اصلی، به دنبال تحقق مفهوم «پراکسیس» است که در فلسفه مارکس به معنای کنش آزادانه و ارادی برای تغییر وضعیت موجود تعبیر می‌شود. نمایش‌نامه «فعل» به ویژگی در زمانی پراکسیسی التفات دارد. «پراکسیس» مفهومی است که بر عمل، تولید، ابزار و تکوین آن در طول تاریخ تمرکز دارد و موضوع پایان‌نامه «فرهاد» و عنوان نمایش‌نامه مذکور نیز یادآور این صبغه تاریخی-مارکسیستی است. شخصیت محوری این نمایش‌نامه سعی دارد تا از طریق اراده و کنش خود، به معنای واقعی آزادی دست یابد؛ اما جامعه و ساختارهای اجتماعی موجود، او را محدود و سرکوب می‌کنند.

یکی دیگر از ویژگی‌های مهم این نمایش‌نامه، بازی‌های زمانی و روایت غیرخطی است. روایت زمانی در «فعل» به صورت پراکنده و متقاطع رخ می‌دهد و شخصیت‌ها به طور مداوم در زمان جابجا می‌شوند. این ساختار روایی، نه تنها فضای نمایشی پیچیده‌ای را ایجاد می‌کند، بلکه مفهوم زمان را نیز به عنوان عنصری درون‌متنی به چالش می‌کشد. این تکنیک روایی به نوعی با نظریه زمان روایی «ژرار ژنت» در ارتباط است که به بررسی چگونگی نمود زمان در ساختارهای متنی می‌پردازد. رضایی‌راد با استفاده از این تکنیک، به تحلیل مفهوم زمان و تأثیر آن بر

کنش و اراده انسان می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی و زمانی، مانعی برای آزادی و فعلیت انسان هستند.

همچنین رضایی‌راد در نمایش‌نامه «فعل» از تکنیک فاصله‌گذاری برشتی بهره می‌گیرد. شخصیت‌های نمایش‌نامه به‌طور مداوم از جهان داستانی فاصله می‌گیرند و با تماشاگران به‌طور مستقیم صحبت می‌کنند. این تکنیک برشتی باعث می‌شود تا تماشاگران به جای غرق شدن در روایت عاشقانه، به مفاهیم عمیق‌تر فلسفی و اجتماعی نمایش‌نامه فکر کنند. فاصله‌گذاری در این نمایش‌نامه به‌ویژه در صحنه‌هایی که شخصیت‌ها درباره کنش و اراده صحبت می‌کنند، به اوج خود می‌رسد و پیام فلسفی-سیاسی نمایش‌نامه را به‌طور مستقیم به تماشاگر منتقل می‌کند.

می‌توان نتیجه گرفت نمایش‌نامه «فعل» به بررسی پیچیدگی‌های کنش آزادانه و اراده انسان در جامعه معاصر می‌پردازد. رضایی‌راد با استفاده از تکنیک‌های روایی پیچیده و تحلیل فلسفی-اجتماعی، به نقد ساختارهای موجود می‌پردازد و مفهوم «پراکسیس» مارکسیستی را در قالبی نمایشی و جذاب ارائه می‌دهد. فرامتن‌های تاریخی و فلسفی موجود در این نمایش‌نامه نیز به‌طور مستقیم با ایده‌های مارکسیستی درباره کنش و آزادی در ارتباط هستند و به شکل نمایشی به تماشاگر منتقل می‌شوند.

تحلیل نمایش‌نامه فرشته تاریخ

نمایش‌نامه «فرشته تاریخ» در سال ۱۳۹۸ نوشته شده و به‌طور مستقیم به زندگی و اندیشه‌های «والتر بنیامین» می‌پردازد. این نمایش‌نامه روایت‌گر آخرین شب زندگی بنیامین در مرز فرانسه و اسپانیا است. شخصیت اصلی این نمایش‌نامه، «والتر بنیامین»، به‌عنوان یک فیلسوف درگیر با مسائل تاریخی و فلسفی نمایش داده می‌شود که در تلاش است تا از اندیشه‌های خود دفاع کند. کشمکش اصلی در این نمایش‌نامه میان بنیامین و نمایندگان

فاشیسم و توتالیتاریسم است که در نهایت به خودکشی او منجر می‌شود. رضایی‌راد با استفاده از این داستان، به نقد مفهوم تاریخ پیشرفت‌گرا و تأکید بر اهمیت شکست و رنج تاریخی پرداخته و فلسفه تاریخ بنیامین را در قالبی نمایشی ارائه می‌دهد.

«فرشته تاریخ» به‌طور مستقیم به زندگی و اندیشه‌های «والتر بنیامین»، فیلسوف آلمانی، می‌پردازد. این نمایش‌نامه به دلیل تمرکز بر زندگی بنیامین و اندیشه‌های فلسفی او درباره تاریخ و سیاست، یکی از پیچیده‌ترین و در عین حال جذاب‌ترین آثار رضایی‌راد به شمار می‌رود. نمایشنامه «فرشته تاریخ» منطبق بر رویکرد اتخاذ شده یعنی نظریه ترامنتیت «ژرار ژنت» دارای ۱۵ فرامتن تاریخی است. این فرامتن‌ها در ۵ عنصر فرمی از جمله دستور صحنه، دیالوگ، شخصیت‌پردازی، پیرنگ و مضمون و از طریق مؤلفه‌های رهایی، انقلاب، سنت ستم‌دیدگان، نقد فاتحان تاریخ، مفهوم دروازه تنگ، توحش تمدن مدرن، شخصیت فرشته تاریخ^۸، تأثیرات مصرف‌حشیش، فیگور فلانور، تابلو فرشته نو^۹ «پل کله»، عروسک و کوتوله، یادآوری گذشته، زندگی شخصی بنیامین، تقدیم‌نامه به «مراد فرهادپور» در صدد بسط و نضج فلسفه تاریخ مارکسیستی به عنوان فرامتن تاریخی است. تمام اقسام پنجگانه ترامنتیت در نظر ژنت این فرامتن‌ها را شامل می‌شوند. فرامتن‌های تاریخی موجود در این نمایشنامه زیرمجموعه بینامنتیت، بیش‌متنتیت، سرمنتیت، فرامنتیت و پیرامنتیت قرار می‌گیرند.

داستان این نمایش‌نامه درباره آخرین شب زندگی والتر بنیامین در مرز فرانسه و اسپانیا است. بنیامین که از ترس دستگیری توسط گشتاپو در مرز گرفتار شده، در این نمایش‌نامه با شخصیت‌های مختلفی به گفتگو می‌پردازد. یکی از مهم‌ترین عناصر نمایشی این اثر، شخصیت «اوتو»، زندانبان بنیامین است که به عنوان نمادی از فاشیسم و توتالیتاریسم عمل می‌کند. کشمکش اصلی در این نمایش‌نامه میان بنیامین و اوتو است؛ اما در نهایت، آنتاگونیست اصلی درام نه اوتو، بلکه ایده فاشیسم و سرکوب سیاسی است که بنیامین از آن می‌گریزد. «فرشته تاریخ» به‌طور

مستقیم به فلسفه تاریخ «والتر بنیامین» و مفهوم شکست تاریخی می‌پردازد. بنیامین (۱۹۵۷) در «تزهایی درباره مفهوم تاریخ» نقدی شدید بر انگاره پیشرفت خطی در تاریخ دارد و به جای آن بر لحظات شکست و سرکوب در تاریخ تأکید می‌کند. رضایی‌راد این ایده‌های بنیامین را در قالب نمایشی بازتولید می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه تاریخ نه به عنوان مسیری رو به پیشرفت، بلکه به عنوان مجموعه‌ای از لحظات شکست و رنج درک می‌شود. این مفهوم در نمایش‌نامه به‌ویژه در صحنه‌هایی که بنیامین از ترس دستگیری به مرزها پناه برده و نهایتاً به خودکشی دست می‌زند، به اوج خود می‌رسد.

یکی دیگر از مفاهیم کلیدی که در «فرشته تاریخ» به نمایش گذاشته می‌شود، نظریه «زیبایی‌شناسی شکست»^{۲۱} است. رضایی‌راد با استفاده از زندگی بنیامین، به تحلیل این مفهوم می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه شکست و رنج در تاریخ می‌توانند به یک زیبایی‌شناسی خاص تبدیل شوند. بنیامین با خودکشی‌اش در پایان نمایش، به نوعی این ایده را به نمایش می‌گذارد که شکست، نه تنها پایان نیست، بلکه می‌تواند به معنای آغاز یک نوع آگاهی تاریخی و فلسفی جدید باشد. کارویژه رضایی‌راد در این اثر بازخوانی پایان تراژیک نه به عنوان فاجعه بلکه به عنوان راه نجات و عملی ارادی و آگاهانه و از جنس پراکسیس است.

می‌توان نتیجه گرفت که نمایش‌نامه «فرشته تاریخ» یکی از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین آثار رضایی‌راد است که به‌طور مستقیم به زندگی و اندیشه‌های والتر بنیامین می‌پردازد. این نمایش‌نامه با استفاده از تکنیک‌های نمایشی و تحلیل‌های فلسفی-تاریخی، به نقد فاشیسم و سرکوب سیاسی می‌پردازد و مفهوم شکست تاریخی را در قالبی دراماتیک به تصویر می‌کشد. فرامتن‌های تاریخی موجود در این نمایش‌نامه، به‌ویژه ایده‌های بنیامین درباره تاریخ و شکست، به‌طور مستقیم در ساختار و محتوای اثر بازتاب یافته‌اند و به نقد سیاست‌های توتالیتاریستی و تاریخ‌نگاری پیشرفت‌گرا می‌پردازند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به تحلیل سه نمایش‌نامه مهم «محمد رضایی‌راد»، یعنی «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ»، با استفاده از نظریه ترامتیت «ژرار ژنت» و تأکید بر فرامتن‌های تاریخی مارکسیستی و بنیامینی پرداخته است. هدف اصلی این پژوهش بررسی چگونگی استفاده رضایی‌راد از فرامتن‌های تاریخی برای بسط ایده‌های فلسفی و تاریخی در آثار نمایشی‌اش بوده است. تحلیل نمایش‌نامه‌ها نشان داد که رضایی‌راد توانسته است با تلفیق تاریخ، فلسفه و فرم‌های نمایشی، اثری بدیع و نوآورانه خلق کند که همزمان از لحاظ فکری عمیق و از نظر نمایشی تأثیرگذار است. نمایش‌نامه‌های رضایی‌راد به طور آشکاری متکی بر فرامتن‌های تاریخی و فلسفی هستند. او با الهام از دیدگاه‌های کارل مارکس و والتر بنیامین، توانسته است مفاهیم پیچیده‌ای مانند پراکسیس، آگاهی تاریخی، نقد پیشرفت‌گرایی و زیبایی‌شناسی شکست را به صورت نمایشی در آثارش بازتاب دهد. استفاده از فرامتن‌های تاریخی به او این امکان را داده است که تاریخ را از دیدگاهی انتقادی بازبینی کند و مفاهیم فلسفی-سیاسی را به شیوه‌ای جدید و خلاقانه به تصویر بکشد.

تحلیل‌های انجام‌شده بر روی نمایش‌نامه‌های رضایی‌راد نشان داد که او به شدت از فلسفه مارکسیستی و اندیشه‌های والتر بنیامین تأثیر گرفته است. در نمایش‌نامه «گزارش خواب»، مفهوم آگاهی تاریخی از دیدگاه مارکس و بنیامین به طور برجسته مطرح می‌شود. شخصیت «ابراهیم صحافی»، که هیچ‌گاه نمی‌خواهد، نماد آگاهی تاریخی است و بی‌خوابی او نشانه‌ای از بیداری و مقاومت در برابر تاریخ‌نگاری فاتحان است. این مفهوم که توسط والتر بنیامین در تزهایش درباره تاریخ ارائه شده، به خوبی در این نمایش‌نامه منعکس شده است. رضایی‌راد از این ایده برای نقد مفهوم پیشرفت تاریخی و بازبینی رویدادهای گذشته از دیدگاهی انتقادی استفاده می‌کند.

رضایی‌راد در نمایش‌نامه «فعل» نیز بر روی مفهوم «پراکسیس» تأکید دارد که یکی از مفاهیم کلیدی در فلسفه مارکسیستی است. «پراکسیس» به معنای کنش آزادانه و ارادی انسان برای تغییر وضعیت موجود است. شخصیت «فرهاد کاتب» در این نمایش‌نامه، با تأکید بر فعلیت و کنش ارادی، تلاش می‌کند تا از محدودیت‌های جامعه فرار کند. این نقد رضایی‌راد بر ساختارهای اجتماعی، ریشه در فلسفه مارکسیستی دارد و نشان می‌دهد که چگونه نظام‌های قدرت می‌توانند اراده و کنش انسان را محدود کنند.

همچنین رضایی‌راد در «فرشته تاریخ» مستقیماً به زندگی و اندیشه‌های والتر بنیامین پرداخته و با تمرکز بر مفهوم شکست تاریخی، به نقد فاشیسم و توتالیتاریسم می‌پردازد. رضایی‌راد در این اثر نشان می‌دهد که تاریخ نه به عنوان مسیری رو به پیشرفت، بلکه به عنوان مجموعه‌ای از شکست‌ها و رنج‌ها باید درک شود. ایده «فرشته تاریخ» که بنیامین در نوشته‌های خود مطرح می‌کند، در این نمایش‌نامه به‌طور کامل تجلی پیدا کرده و به شکلی نمایشی به تصویر کشیده شده است.

با توجه به توضیحات فوق می‌توان نتایج پژوهش حاضر را در جدول شماره ۱ خلاصه و تجمیع کرد:

نمایش‌نامه	گزارش خواب	فعل	فرشته تاریخ
پیرنگ	داستان یک عتیقه‌فروش که مغازه‌اش به پناهگاهی برای انقلابیون تبدیل می‌شود؛ تأکید بر آگاهی تاریخی و بی‌خوابی شخصیت اصلی.	رابطه پیچیده میان معلم (فرهاد کاتب) و دانش‌آموزش با تأکید بر مفهوم پراکسیس و روایت غیرخطی.	آخرین شب زندگی والتر بنیامین در بازداشتگاهی واقع در مرز فرانسه و اسپانیا که تحت تأثیر حشیش زندگی او مرور می‌شود. روایت شکست تاریخی و نقد فاشیسم.
شخصیت‌پردازی	ابراهیم صحافی نماد آگاهی تاریخی و مقاومت؛ شخصیت‌های انقلابی و استعاری.	فرهاد کاتب به‌عنوان نماد پراکسیس و فعلیت؛ شخصیت‌های متأثر از کنش‌های فلسفی.	والتر بنیامین به‌عنوان شخصیت محوری؛ اوتو نماد فاشیسم؛ شخصیت‌های فلسفی و تاریخی.

دستور صحنه	فضای مغازه عتیقه‌فروشی با نشانه‌های تاریخی؛ اعلامیه‌خوانی به‌عنوان کنشی نمادین.	-	تابلو «فرشته نو» پل کله
مضمون	نقد تاریخ‌نگاری پیشرفت‌گرا؛ تاکید بر آگاهی و بیداری تاریخی از دیدگاه بنیامین.	تحلیل مفهوم پراکسیس و رهایی مارکسیستی؛ نقد ساختارهای اجتماعی و زمان روایی.	نقد فاشیسم و توتالیتاریسم؛ زیبایی‌شناسی شکست و تاکید بر تاریخ ستمدیدگان.
دیالوگ	مونولوگ‌های نمادین شخصیت صحافی درباره تاریخ و آگاهی، اعلامیه‌خوانی.	دیالوگ‌های فلسفی درباره اراده و آزادی انسان؛ گفتگوهای تعلیمی و نقد اجتماعی.	دیالوگ‌های فلسفی بنیامین درباره تاریخ، شکست و آگاهی.

جدول ۱: تحلیل فرامتن‌های تاریخی در نمایش‌نامه‌های محمد رضایی‌راد.

مأخذ: (یافته‌های پژوهش نویسنده بر اساس تحلیل نمایش‌نامه‌های «گزارش خواب»، «فعل» و «فرشته تاریخ»)

بررسی سوژه‌های مورد نظر منجر به شناسایی عناصر اصلی فلسفی آثار نمایشی رضایی‌راد شد که بن‌مایه‌های برقراری رابطه فرامتنی این مولف هستند. این بن‌مایه‌ها شامل نقد تاریخ پیشرفت‌گرا، نظریه زیبایی‌شناسی شکست، مفهوم رهایی و مفهوم پراکسیس هستند (جدول ۱). او با الهام از دیدگاه‌های مارکسیستی و بنیامینی، تاریخ را از دیدگاهی جدید و انتقادی بازنگری می‌کند و به تماشاگران این امکان را می‌دهد که تاریخ را به گونه‌ای دیگر ببینند. این پژوهش نشان داد که آثار رضایی‌راد نه تنها از نظر محتوای فلسفی عمیق هستند، بلکه از لحاظ فرم‌های نمایشی نیز پیچیدگی‌های زیادی دارند که آن‌ها را به آثاری جذاب و تأثیرگذار تبدیل می‌کنند.

چکیده انگلیسی

This research examines the historical metatexts of the works of "Mohammed Rezaei rad", a contemporary Iranian playwright, focusing on his use of the Marxist philosophy of history and his influence on the opinions of "Walter Benjamin" and seeks to discover the dramatic aspects of the said metatexts. In his works, especially in the three plays "Sleep Report," "Act," and "Angel of History", Rezai-Rad deals

with historical and philosophical issues, which shows his deep connection with the school of Marxism and the influence of Benjamin's thoughts. This research uses "Gerard Genet's" transtextuality theory to show how Rezaei rad has created an innovative work by using the references and influences of previous texts. The main focus of this research is to identify and analyze the dramatic aspects of various historical metatexts in Rezaei rad's plays, in which Marxist concepts such as "liberation" and "praxis" are specifically addressed. The intended metatexts are present in 5 forms of plotting, characterization, stage order, theme and dialogue and are mainly influenced by Benjamin's "Project of Passages", "On Language" and "Theses on the Concept of History". Another goal of this research is to discover how to use the desired metatexts as ideas in the form of a presentation form. In addition, the present research shows how Rezaei rad achieved a new interpretation of history and art by re-creating and changing Marxist and Benjamin theses. This re-creation is considered not only as a way to deepen Marxist ideas, but also as a way to criticize and re-examine the contemporary history of Iran. Based on the data in Rezaei rad's written works and related scientific sources, this research confirms the research hypotheses and shows how this playwright has used the Marxist philosophy of history to provide new perspectives on the role of art in society. This research aims to answer how, the ways of occurrence and the purpose of using historical references in the discussed plays. This research is considered as a step towards developing our understanding of Iran's contemporary dramatic literature and its role in social reflection and criticism. Rezaei rad's important work is that he adapted the desired Marxist ideas into a dramatic form and used them in the play. These formal changes in Marxist ideas during the adaptation have led to the re-creation of history and a new meaning by Rezaei rad. The result of this historical re-creation by the author is to criticize Iranian society, and Rezaei rad's main intention of establishing these metatextual relationships is realized in this way. Each of the borrowed historical ideas has been used for a different purpose, but most of these references have been used around the purposes influenced by Marxism, among the most important of which we can call the audience to do voluntary action, invite the audience to revolution, criticize the progressive view of history. And he pointed out the support of the oppressed and the oppressed of history.

¹ Theses on the Philosophy of History	
² The Arcades Project	
³ Critique of Progressive Historiography	
⁴ Plot	
⁵ Karl Marx	
⁶ Walter Benjamin	
⁷ Intertextuality	
⁸ Transtextuality	
⁹ Architextuality	
¹ Metatextuality	0
¹ Hypertextuality	1
¹ Paratextuality	2
¹ Gaston Bachelard	3
¹ Philosophy of History	4
¹ Friedrich Engels	5
¹ Praxis	6
¹ Brechtian Distancing Effect	7
¹ Angel of History	8
¹ Angelus Novus	9
² Paul Klee	0
² Aesthetics of Failure	1

فهرست منابع

- بنیامین، والتر (۱۹۵۷). *درباره زبان و تاریخ*، ترجمه مراد فرهادپور و امید مهرگان (۱۳۹۸)، تهران: نشر هرمس.
- بنیامین، والتر (۱۹۳۵). اثر هنری در عصر بازتولیدپذیر تکنیکی آن، ترجمه امید مهرگان (۱۳۸۲)؛ در بنیامین، والتر و دیگران، *زیبایی‌شناسی انتقادی* (۱۳-۵۴). تهران: گام‌نو.
- خان‌محمدی زنوز، هادی (۱۳۹۶). پدیدارشناسی کنش نمایشی در نمایشنامه با بررسی دو اثر محمد رضایی راد؛ گزارش خواب، رقصی چنین، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد ادبیات نمایشی*، استاد راهنما کامران سپهران، دانشکده سینما و تئاتر دانشگاه هنر تهران، تهران.
- رضایی، مهدی (۱۴۰۲). تحلیل جوهر دراماتیک تعارض اندیشه و احساس در فاصله گذاری تئاتری، با مطالعه موردی نمایشنامه «فعل»، نوشته محمد رضائی راد، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد ادبیات نمایشی*، استاد راهنما مهدی داود آبادی فراهانی، گروه ادبیات نمایشی، موسسه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی.

روضاتیان، سیده مریم؛ گرامی، نجمه (۱۳۹۷)، فرامتن‌های سلامان و ابسال، پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا، ۱۲ (۱)، ۲۵-۴۶.

<https://doi.org/10.22108/jpll.2018.101678.1025>

سلطانی، مرضیه (۱۳۹۶)، بررسی تطبیقی فلسفه تاریخ از دیدگاه مارکس و اشنپنگلر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد فلسفه، استاد راهنما مسعود امید، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز.

صبور، رضا (۱۳۹۸). جایگاه نقطه اوج در ساختار درام رئالیستی در آثار منتخب محمد چرمشیر و محمد رضایی راد با تمرکز بر دیدگاه گوستاو فریتاگ؛ عنوان عملی: نمایشنامه مرثیه‌ای برای هیچ، پایان‌نامه کارشناسی ارشد ادبیات نمایشی، استاد راهنما شکوفه ماسوری، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران.

فربخش، فرگل (۱۳۹۶). بررسی زمان روایی در نمایشنامه ی «گزارش خواب» از محمد رضایی راد و «خواب در فنجان» خالی از «نغمه ثمینی» بر اساس نظریات «ژرار ژنت»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد ادبیات نمایشی، استاد راهنما شیرین بزرگمهر، دانشکده سینما و تئاتر، دانشگاه هنر تهران، تهران.

محسنی‌نیا، ناصر (۱۳۹۳). ادبیات تطبیقی در جهان معاصر، تهران: نشر علم و دانش.

مختاباد، سید مصطفی؛ روین، علی (۱۳۹۴). پدیدارشناسی مکان در نمایشنامه گزارش خواب نوشته محمد رضایی‌راد با تمرکز بر آرایب گاستن باشلار در بوطیقای فضا، فصلنامه تئاتر، ۲ (۶۳)، ۱۰-۳۲.

<http://noo.rs/XSVKI>

ناظر، عرفان (۱۴۰۱). پدیدارشناسی مفهوم حضور و غیاب در در نمایشنامه فعل اثر محمد رضایی‌راد، فصلنامه رهپویه هنرهای نمایشی، ۲ (۳)، ۱۲-۳۲.

<https://doi.org/10.22034/rpa.2022.252364>

نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۶). درآمدی بر بینامتنیت، تهران: نشر سخن.

نصیری حامد، رضا (۱۴۰۰). تداوم و گسست در تاریخ فرودستان با نگاهی به آراء والتر بنیامین، تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری، ۳۱ (۲۷)، ۲۸۷-۳۰۷.

<https://doi.org/10.22051/hph.2021.36419.1530>

نوروزی، زینب؛ علی‌بیگی سرهالی، وحید (۱۳۹۳). اثرپذیری سعدی از فردوسی براساس نظریه ترامتنیت، پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۳۳ (۱۲)، ۱۱۱-۱۳۹.

<https://www.sid.ir/paper/56179/fa>

وود، آلن (۲۰۰۴)، کارل مارکس، ترجمه شهناز مسمی پرست (۱۳۸۷)، تهران: نشر ققنوس.

Gérard, G. (1997). *Palimpsestes: La littérature au second degré*. Paris: Seuil.

Löwy, M. (2005). *FIRE ALARM: Reading Walter Benjamin's on the Concept of History*, Translated by C. turner. London: Verso.

آماده انتشار هنرهای زیبا